

Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi

Mesned Journal of Theological Studies

e-ISSN 2687-3605

İbadetin Dijital Temsili Sorunu: Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam'da Sanal Hac ve Dinî Ziyaretlerin İmkânına İlişkin Tartışmalar

The Problem of Digitally Representing Worship: Debates on the Possibility of Virtual Pilgrimage and Religious Visitation in Judaism, Christianity, and Islam

<https://doi.org/10.51605/mesned.1889930>

Muammer ULUTÜRK

Doç. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü, Konya, Türkiye

Assoc. Prof. Dr., Necmettin Erbakan University Faculty of Social Sciences and Humanities Department of History, Konya, Türkiye

muluturk@erbakan.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0002-0255-0220>

Araştırma Makalesi	Research Article
Geliş Tarihi: 15 Şubat 2026	Date of Submission: 15 February 2026
Kabul Tarihi: 3 Haziran 2026	Date of Acceptance: 3 June 2026
Yayın Tarihi: 28 Haziran 2026	Date of Publication: 28 June 2026
Benzerlik Taraması: Evet	Plagiarism Checks: Yes
Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.	Conflicts of Interest: The author(s) has no conflict of interest to declare.
Finansman: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.	Grant Support: The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.	Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Telif Hakkı & Lisans: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.	Copyright & License: Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Atıf/Citation: ULUTÜRK, Muammer. "İbadetin Dijital Temsili Sorunu: Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam'da Sanal Hac ve Dinî Ziyaretlerin İmkânına İlişkin Tartışmalar/ The Problem of Digitally Representing Worship: Debates on the Possibility of Virtual Pilgrimage and Religious Visitation in Judaism, Christianity, and Islam ". *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi/The Journal of Mesned of Theological Studies*, (28 Haziran 2026) 17, 005, 01-18. <https://10.51605/mesned.1889930>

The Problem of Digitally Representing Worship: Debates on the Possibility of Virtual Pilgrimage and Religious Visitation in Judaism, Christianity, and Islam

Summary: This study examines the impact of digitalization on religious rituals based on space and bodily participation, particularly through the phenomenon of "virtual pilgrimage." The proliferation of digital representations of sacred spaces through the internet, virtual reality (VR), augmented reality (AR), and online platforms has brought to the forefront new theoretical and theological debates regarding how the sacred experience is produced, transmitted, and limited in the digital environment. In this context, virtual pilgrimage is addressed not merely as a technological innovation but as a central problem concerning the nature of worship, the understanding of sacred space, and the religious meaning of bodily participation. The article analyzes virtual pilgrimage practices from the perspectives of digital religion studies and the history of religions, comparatively examining approaches in Judaism, Christianity, and Islam. The theoretical framework is structured around four axes: the digital religion approach, theories of virtual pilgrimage, the model of liminality, and the sacredness of digital space. In this context, virtual pilgrimage is not considered a common and homogeneous practice in the three religious traditions, but rather a phenomenon interpreted differently in accordance with each tradition's understanding of ritual, the meaning it attributes to the sacred space, and the importance it gives to bodily participation. The findings indicate that in Judaism, virtual pilgrimage and online visitation practices enjoy a relatively broad sphere of legitimacy. Digital visits to Jerusalem, and particularly those centered around the Western Wall, are viewed not as a replacement for physical pilgrimage, but rather as complementary practices aimed at maintaining the symbolic connection with the holy site and supporting the continuity of ritual. Online prayers, live broadcasts, and digital commemoration reconstruct spatial orientation through intention and remembrance, consistent with the relative acceptance of the symbolic portability of sacred space in Jewish tradition. Denominational differences, however, remain regarding the validity of online worship. In Christianity, virtual pilgrimage is evaluated through digital sacred spaces, online liturgies, and experiences similar to pilgrimage. Digital churches and online rituals, without replacing physical pilgrimage, generate new forms of spiritual experience that support devotional orientation and communal belonging. Symbols, images, visual arrangements, and media shaped atmospheres indicate that digital space may carry a limited yet meaningful sacred quality. This suggests that sacred experience in Christianity is not reduced to physical presence but can also be constructed through representational and experiential dimensions. In Islam, the obligatory character of pilgrimage, bound to specific time, place, and bodily performance, prevents virtual pilgrimage from being recognized as a valid act of worship. The literature reviewed and the opinions expressed on this subject largely agree that virtual pilgrimage cannot replace the actual pilgrimage. In contrast, virtual tours, digital simulations, and online platforms are considered pedagogical tools used for preparation, education, and information purposes related to the ritual of pilgrimage. Particularly within the context of Shia pilgrimage culture, it appears that remote participation via media is being legitimized in a more flexible manner, while the boundaries regarding the pillars of the practice of pilgrimage are being preserved. From the perspective of the history of religions, the study approaches virtual pilgrimage analytically rather than normatively, examining how digital practices are interpreted within different traditions and positioned within specific historical and theological boundaries. Virtual pilgrimage thus reveals how the sacred is reinterpreted in the digital age and points to a process of negotiation shaped by each tradition's theological limits. It is ultimately evaluated as a complementary practice providing spiritual preparation and pedagogical support. The article aims to contribute theoretically to the literature on digital religion and pilgrimage through a comparative analysis of digitalization's transformative impact on ritual life.

Keywords: History of religions, Digital religion, Digital space, Representation of the sacred, Virtual pilgrimage.

İbadetin Dijital Temsili Sorunu: Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam'da Sanal Hac ve Dinî Ziyaretlerin İmkânına İlişkin Tartışmalar

Öz: Bu çalışma, dijitalleşmenin mekâna ve bedensel katılıma dayalı dinî ritüeller üzerindeki etkisini, özellikle “sanal hac” olgusu üzerinden ele almaktadır. İnternet, sanal gerçeklik (VR), artırılmış gerçeklik (AR) ve çevrim içi platformlar aracılığıyla kutsal mekânların dijital temsillerinin yaygınlaşması, kutsal deneyimin dijital ortamda nasıl üretildiği, aktarıldığı ve sınırlandırıldığına ilişkin yeni kuramsal ve teolojik tartışmaları gündeme getirmiştir. Bu bağlamda sanal hac, yalnızca teknolojik bir yenilik olarak değil, ibadetin mahiyeti, kutsal mekân anlayışı ve bedensel katılımın dinî anlamı açısından temel bir problem alanı olarak değerlendirilmektedir. Makale, sanal hac uygulamalarını dijital din çalışmaları ve dinler tarihi perspektifinden ele alarak Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam'daki yaklaşımları karşılaştırmalı biçimde incelemektedir. Çalışmanın kuramsal çerçevesi dört ana eksen üzerine inşa edilmiştir: dijital din yaklaşımı, sanal hac kuramları, geçiş (liminalite) modeli ve dijital mekânın kutsallığı. Bu çerçevede sanal hac, üç dinî geleneğe ortak ve homojen bir pratik olarak değil, her geleneğin ritüel anlayışı, kutsal mekâna yüklediği anlam ve bedensel katılıma verdiği önem doğrultusunda farklı biçimlerde yorumlanan bir olgu olarak ele alınmaktadır. Araştırmanın bulguları, Yahudilikte sanal hac ve çevrim içi ziyaret pratiklerinin görece geniş bir meşruiyet alanına sahip olduğunu göstermektedir. Kudüs ve özellikle Batı Duvarı etrafında şekillenen dijital ziyaretler, fiziksel hac ibadetinin yerine geçmekten ziyade, kutsal mekânla kurulan sembolik bağı sürdürmeyi ve ritüel sürekliliğini desteklemeyi amaçlayan tamamlayıcı pratikler olarak değerlendirilmektedir. Çevrim içi dualar, canlı yayınlar ve dijital anma pratikleri, mekânsal yönelimin niyet ve hatırlama üzerinden yeniden kurulmasına imkân tanımakta, bu durum Yahudi geleneğinde kutsal mekânın sembolik olarak taşınabilir kabul edilmesiyle uyumlu bir görünüm arz etmektedir. Bununla birlikte çevrim içi ibadetlerin geçerliliği konusunda mezhepsel yaklaşımlar arasında farklılıkların sürdüğü de görülmektedir. Hristiyanlık bağlamında sanal hac, dijital kutsal mekânlar, çevrim içi ayinler ve hac-benzeri deneyimler üzerinden değerlendirilmektedir. Dijital kiliseler ve çevrim içi ritüeller, fiziksel hac ibadetini ikame etmeksizin, ruhsal yönelimi ve cemaat deneyimini destekleyen yeni manevî tecrübe biçimleri üretebilmektedir. Özellikle semboller, imgeler, görsel düzenlemeler ve medya aracılığıyla kurulan kutsal atmosfer, dijital mekânın sınırlı fakat anlamlı bir kutsallık taşıyabileceğini göstermektedir. Bu durum, Hristiyanlıkta kutsal deneyimin esasen fiziksel mevcudiyete indirgenmediğini, temsili ve deneyimsel boyutlar üzerinden de inşa edilebileceğini ortaya koymaktadır. İslam'da ise hac ibadetinin belirli zaman, mekân ve bedensel katılım şartlarına bağlı farz niteliği, sanal hac uygulamalarının ibadet olarak kabul edilmesini engellemektedir. İncelenen literatür ve bu konuda ortaya konulan görüşler, sanal haccın gerçek haccın yerine geçemeyeceği konusunda büyük ölçüde ortaklaşmaktadır. Buna karşılık sanal turlar, dijital simülasyonlar ve çevrim içi platformlar, hac ibadetine hazırlık, eğitim ve bilgilendirme amacıyla kullanılan pedagojik araçlar olarak değerlendirilmektedir. Özellikle Şiî ziyaret kültürü bağlamında medya aracılı uzaktan katılımın daha esnek biçimde meşrulaştırıldığı, buna karşın hac ibadetinin rükünlerine ilişkin sınırların korunduğu görülmektedir. Bu çalışma, sanal hac olgusunu dinler tarihi bakış açısıyla ele almakta, normatif veya hüküm verici bir yaklaşım benimsemeksizin, dijital pratiklerin farklı dinî geleneklerde nasıl anlamlandırıldığını ve hangi tarihsel-teolojik sınırlar içinde konumlandırıldığını analitik düzeyde incelemektedir. Bu yönüyle sanal hac, dijital çağda kutsalın nasıl yeniden anlamlandırıldığını ortaya koymakta; her dinî geleneğin kendi teolojik sınırları içinde şekillenen bir müzakere sürecine işaret etmektedir. Bu bağlamda sanal hac, manevî hazırlık ve pedagojik destek sağlayan tamamlayıcı bir dinî pratik olarak değerlendirilmektedir. Makale, dijitalleşmenin dinî ritüeller üzerindeki dönüştürücü etkisini karşılaştırmalı bir perspektifle analiz ederek dijital din ve hac literatürüne kuramsal bir katkı sunmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Dinler Tarihi, Dijital din, Dijital mekân, Kutsalın temsili, Sanal hac.

Giriş

Dijital teknoloji insan yaşamının gündelik bir parçası hâline geldikçe, iletişim bilimciler dijital teknolojiler ve kültürlerle kesişen iletişimsel bağlamları giderek daha fazla incelemektedir.¹ Dijital teknolojilerin hızla gelişmesi ve internetin gündelik yaşamın merkezî bir bileşeni hâline gelmesi, dinî deneyimlerin üretim, aktarım ve tecrübe edilme biçimlerinde köklü dönüşümler meydana getirmiştir. İnanç, ritüel, kutsal mekân ve cemaat gibi klasik dinî kategoriler, çevrim içi platformların sunduğu yeni imkânlar çerçevesinde yeniden tartışılmakta, sanal ve etkileşimli ibadet ortamları, varlık, bedensel katılım ve mekânsal bağlılık gibi unsurlar dijital ortamda farklı biçimlerde müzakere edilmektedir.

Dijital teknolojiler vasıtasıyla insanların gündelik hayatına girmiş bir dijital teolojiden söz edilebilir. Dijital teoloji Sonny E. Zaluchu'ya göre, dinin dijitalleşmesinin doğrudan bir sonucu olarak ortaya çıkmış bir alan değildir. Dijital teolojinin çıkış noktası, teolojik düşünce, din eğitimi ve dinî mesajların iletilmesinde dijital araçlar ile platformların bilinçli biçimde kullanılmasıdır.² Bu yönüyle kavram, ilk bakışta daha çok teknik bir içeriğe sahipmiş gibi görünmektedir. Ancak asıl önemli olan, dijital teolojinin dinî inançları, ibadet pratiklerini ve manevî deneyimleri paylaşan topluluklar üzerindeki etkisini ve taşıdığı anlamı ortaya koymaktır. Bu nedenle dijital teolojiyi yalnızca teknik uygulamalarla sınırlı biçimde ele almak yeterli değildir. Kavramın dinî ve toplumsal boyutlarını da içeren daha bütüncül bir yaklaşımın benimsenmesi gerekmektedir.³ Bu konunun öncü araştırmacılarından olan Victor ve Edith Turner'a göre dijitalleşmenin dinî pratikler üzerindeki etkisi, özellikle mekâna ve bedensel katılıma dayalı ritüeller söz konusu olduğunda daha belirgin hâle gelmektedir. Hac gibi kutsal yolculuklar, tarihsel olarak fiziksel hareket, mekânsal ayrılma ve bedensel meşakkat unsurlarını içeren ritüeller olarak tanımlanmıştır.⁴ Ancak sanal gerçeklik (VR), artırılmış gerçeklik (AR), 360° video teknolojileri ve çevrim içi platformlar aracılığıyla kutsal mekânların dijital temsillerinin erişilebilir hâle gelmesi, hac deneyiminin dijital ortamda nasıl yeniden üretilebileceği sorusunu gündeme taşımıştır. Literatürde sanal hac, siber hac, çevrim içi hac olarak adlandırılan bu olgu, fiziksel olarak kutsal mekâna gitmeksizin, dijital araçlar yoluyla kutsal mekânla temas kurmayı, ritüelin belirli unsurlarını deneyimlemeyi ve manevî bir yakınlık geliştirmeyi ifade etmektedir.⁵

Sanal hac tartışmaları, yalnızca teknolojik yenilikler bağlamında değil, aynı zamanda kutsallığın ontolojisi, ritüelin geçerliliği ve bedensel katılımın dinî anlamı gibi temel teolojik ve kuramsal sorular çerçevesinde ele alınmaktadır. Dijital ortamda gerçekleştirilen bir ziyaretin kutsal mekân statüsü taşıyıp taşımadığı, fiziksel ve bedensel katılım olmaksızın ritüele katılımın nasıl tanımlanacağı ve kutsal deneyimin dijital ortamda hangi yoğunlukta tecrübe edilebileceği, bu alandaki araştırmaların merkezî problematiklerini oluşturmaktadır.⁶ Bu sorular, farklı dinî geleneklerin dijital ritüellere yönelik tutumları karşılaştırmalı biçimde ele alındığında daha belirgin bir nitelik kazanmaktadır.

Covid-19 salgını, bu tartışmaları küresel ölçekte hızlandıran önemli bir kırılma noktası olmuştur. Salgın sürecinde ibadet mekânlarının kapatılması, toplu ibadetlerin askıya alınması ve fiziksel bir araya gelişlerin sınırlandırılması, dinî toplulukları çevrim içi alternatifler geliştirmeye yöneltmiştir. Kilise ve

¹ Ruth Tsuria, Heidi A. Campbell ve Aya Yadin-Segal, "Approaches to Digital Methods in Studies of Digital Religion", *The Communication Review* 20/2 (2017), 73.

² Sonny Eli Zaluchu, "Digital Religion, Modern Society and the Construction of Digital Theology", *Transformation* 41/4 (2024), 292.

³ Zaluchu, "Digital Religion, Modern Society and the Construction of Digital Theology", 292.

⁴ Victor Turner - Edith Turner, *Image and Pilgrimage in Christian Culture: Anthropological Perspectives* (New York: Columbia University Press, 1978), 20-27; bk. Benson Saler, *Review of Image and Pilgrimage in Christian Cultures: Anthropological Perspectives*, sad. Victor Turner - Edith Turner, *Journal for the Scientific Study of Religion* 18/4 (1979), 432-434.

⁵ Mark W. MacWilliams, "Virtual Pilgrimages on the Internet", *Religion* 32/4 (2002), 318.

⁶ Christopher Helland, "Online Religion as Lived Religion. Methodological Issues in the Study of Religious Participation on the Internet", *Online - Heidelberg Journal of Religions on the Internet*, (2005), 1-2.

sinagoglarda gerçekleştirilen çevrim içi ibadetler, sanal kutsal mekânlar ve dijital ritüeller, bu dönemde geçici çözümler olarak ortaya çıkmış, ancak zamanla dinî pratiğin kalıcı bir boyutu hâline gelmiştir.⁷ Campbell'e göre bu süreç, kilise ve sinagoglarda sanal hac uygulamalarının yalnızca istisnai durumlara özgü olmadığını, aksine dijital çağın dinî tecrübesinin yapısal bir unsuru olarak değerlendirilmesi gerektiğini göstermiştir. Çevrim içi ritüel pratikleri benimseyenlerle bu tür uygulamalara mesafeli yaklaşanlar arasındaki farklar, dijital ortamda icra edilen çeşitli ritüellerde belirginleşmektedir. Sanal hac bu durumun çarpıcı örneklerinden biridir. İnternet temelli hac deneyimleri kısa sürede yaygınlık kazanmış, geniş bir kullanıcı kitlesine ulaşmış ve böylece dijital ritüelleri konu edinen akademik çalışmaların merkezî inceleme alanlarından biri hâline gelmiştir.⁸ İslam geleneğinde ise benzer bir durum camiler için söz konusu değildir. Nitekim caminin dijital ortamda ikame edilebilecek bir ibadet mekânı olarak kabul edildiğini ileri süren dinî yaklaşımlar veya fetvalar bulunmamaktadır. Bu nedenle İslam bağlamında dijitalleşme tartışmaları, ibadet mekânının sanallaştırılması olarak değil hac gibi belirli ritüellerin dijital temsilleri ve simülasyonları etrafında şekillenmiştir.

Bu bağlamda çalışmanın temel soruları şunlardır: Dijital ortam kutsal deneyimi hangi ölçüde taşıyabilir? Dijital bir alan kutsal mekân işlevi görebilir mi? Beden olmadan ritüel katılım nasıl tanımlanabilir? Kutsallık dijital mekânda hangi yoğunlukta tecrübe edilebilir? Sanal hac uygulamaları farklı dinî geleneklerde kutsal mekân ve ritüel kavrayışını nasıl yeniden tanımlamaktadır? Bedensel katılımın zorunlu olduğu ritüeller dijital ortamda hangi teolojik sınırlarla karşılaşmaktadır? Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam, sanal hac pratiklerini hangi ölçütlerle meşru, tamamlayıcı ya da geçersiz kabul etmektedir?

Araştırma, kapsam bakımından Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam ile sınırlandırılmıştır. Bu tercih, söz konusu dinler arasında tarihsel ve geleneksel bir devamlılık ilişkisinin bulunması, İslam'ın kendisinden önceki bu iki dinî geleneği tanıması ve hac ile kutsal mekân anlayışlarının karşılaştırmalı olarak incelenmesine imkân vermesi nedeniyle yapılmıştır. Makale, dinler tarihinin nitelendirici yöntemini, literatür analizi ve mekân kuramını esas alarak sanal hac kavramını dört teorik eksen üzerinden ele almaktadır: Dijital din, sanal hac kuramı, geçiş (liminalite) yaklaşımı ve dijital mekânın kutsallığı. Böylece çalışma, dijitalleşmenin hac üzerindeki dönüştürücü etkisini görünür kılmayı ve sanal hac olgusunun dinî gelenekler içindeki sınırlarını ve imkânlarını ortaya koyarak literatüre katkı koymayı hedeflemektedir.

1. Kuramsal Çerçeve

1.1. Dijital Din

Dijital din kavramı, bireylerin ve dinî toplulukların dijital medya ile yeni teknolojilerle kurdukları ilişkileri ifade etmektedir. Bu yaklaşım, dinî hayatın çevrim içi ve çevrim dışı boyutlarının giderek daha fazla iç içe geçtiği varsayımına dayanır. Bu çerçevede gelişen dijital din çalışmaları, dinin fiziksel ve dijital ortamlardaki görünümelerini inceleyen, bu iki alan arasındaki etkileşimi açıklamaya çalışan disiplinlerarası bir araştırma alanı hâline gelmiştir. Alanın temelleri, internetin yaygınlaşmaya başladığı dönemde dinî pratiklerin ve ilgi alanlarının çevrim içi ortamlara taşınmasına yönelik ilk girişimlere kadar uzanmakta, günümüzde ise kapsamı giderek genişleyen bir çalışma sahası olarak varlığını sürdürmektedir.^{9,10} Dijital Din Çalışmaları, yerleşik dinî kurum ve topluluklarda ortaya çıkan inanç ve uygulamalar ile çevrim içi ya da teknoloji aracılığıyla oluşturulan ortamlarda görülen maneviyat ve dindarlık

⁷ Elazar Ben-Lulu, "Zooming In and Out of Virtual Jewish Prayer Services During the COVID-19 Pandemic", *Journal for the Scientific Study of Religion* 60/4 (2021), 852.

⁸ Heidi A. Campbell, *Digital Religion: Understanding Religious Practice in New Media Worlds* (New York: Routledge, 2013), 46.

⁹ Heidi A Campbell - Wendi Bellar, *Digital Religion: The Basics* (London: Routledge, 2023), 1.

¹⁰ Christopher D. Cantwell - Hussein Rashid, *Religion, Media, and the Digital Turn: A Report for the Religion and the Public Sphere Program* (New York: Social Science Research Council, 2015), 23.

biçimlerinin nasıl kesiştiğini inceleyen bir din araştırmaları yaklaşımıdır.¹¹ Dijital din, çevrim içi dinî faaliyetleri yalnızca internet ortamına özgü yeni uygulamalar olarak ele almak yerine, bunları çağdaş dinî yaşamın ayrılmaz bir boyutu olarak değerlendirmeyi mümkün kılmaktadır. Bu sayede dinin dijital ve fiziksel alanlar arasındaki etkileşim içinde nasıl yeniden üretildiği daha kapsamlı biçimde analiz edilebilmektedir.¹² Sanal din, siber din gibi adlarla da günümüzde kendine yeni bir yer edinen “dijital dinin¹³ varlığı, modern toplumda meydana gelen değişimlerin bir tezahürüdür”¹⁴ ve yeni değildir. Din ile dijital teknolojiler arasındaki ilişkinin ilk dönem tartışmalarında, elektronik din, çevrim içi din ve siber din gibi kavramlar ön plana çıkmıştır. Özellikle 1980’lerden 2000’li yılların başlarına kadar uzanan süreçte, internet ortamında ortaya çıkan dinî içerik ve uygulamaları açıklamak için en yaygın kullanılan kavramlardan biri siber din olmuştur¹⁵ ve dinî tartışmalar ve uygulamalar çevrim içi ortamlarda görünür hâle gelmeye başlamıştır. 1980’lerin başlarında Chicago Üniversitesi’nden iki öğrenci, Communi Tree adlı geniş bir sanal forumun parçası olan bir Bülten Tahtası Sistemi (Bulletin Board System – BBS) geliştirmiştir. “Create Your Own Religion” başlığını taşıyan bu BBS tartışma alanı, çevrim içi ortamda ortaya çıkan ilk din odaklı faaliyetlerden biri olarak değerlendirilebilir.¹⁶ Din ve medya alanında çalışan araştırmacılar, bu süreci yeni bir olgu olarak değerlendirmiş ve çeşitli çalışmalarla belgeleyerek tartışmaya açmıştır. Bu bağlamda bazı çalışmalar, teknolojiyle uyumlu dinî grupların geleneksel ritüellerini çevrim içi ortamlara aktarma çabalarına odaklanırken, diğerleri ise internet temelli platform ve araçların yeni dindarlık biçimlerinin ortaya çıkmasına nasıl zemin hazırlayabileceğini incelemiştir.¹⁷

Dijital din konusunda önemli çalışmaları bulunan Heidi A. Campbell, tanımlardaki farklılıkları aşmak amacıyla disiplinler arası ve aynı zamanda alan içi bir kavram olarak işlev gören bir orta yol önermiştir. Campbell’ın ortaya koyduğu bu yaklaşıma göre dijital din, dinî pratik ve söylemlerin teknolojiyle kurulan etkileşim içinde yeniden biçimlendiği, teknolojik ve kültürel bir alanı ifade eder. Bu çerçevede dijital din, çevrim içi manevî pratikleri ve mekânları, çevrim dışı dinî bağlamlarla ilişkilendiren ve bu bağlamların etki alanını genişleten bir aracı yapı olarak kavramsallaştırılmaktadır.¹⁸

Dijital din kavramının neden özgün bir analitik çerçeve sunduğunu anlayabilmek için, öncelikle bu kavramın internet bağlamında dinî pratikleri tanımlamak amacıyla daha önce kullanılan terimlerle ilişkisini ele almak gerekir. 1990’ların ortalarından sonlarına doğru sanal din/siber-din (cyber-religion) kavramı, dinin siber uzam olarak adlandırılan yeni dijital ortamlara taşınmasını ifade etmek üzere ortaya çıkmıştır. Bu dönemde siber uzam, sanal gerçeklik teknolojilerinin oluşturduğu, fiziksel dünyadan kısmen kopuk bir alan olarak tasavvur edilmiştir. Sanal din kavramı, dinî pratiklerin geleneksel sınırlarından kurtularak çevrim içi ortamda yeniden kurgulanabileceği yönündeki ütöpik ve distöpik beklentileri yansıtmış, yeni dinî topluluklar ve ritüel biçimlerinin ortaya çıkabileceğini ima etmiştir. Bu bağlamda, bireylerin manevî deneyimlerini dijital ortama taşıma denemeleriyle birlikte, bilgisayar tek-

¹¹ Heidi Campbell, “The Dynamic Future of Digital Religion Studies”, *Digital Humanities and Religion in Asia*, ed. L.W.C. van Lit - James Harry Morris (Leiden: Brill, 2023), 217.

¹² Daniel Enstedt vd., “Introduction: Religion and Internet”, *Annual Review of the Sociology of Religion. Volume 7: Religion and Internet*, ed. Daniel Enstedt vd. (Leiden: Brill, 2015), 4.

¹³ Christopher Helland, *Handbook of Religion and Society*, ed. David Yamane (Cham: Springer International Publishing, 2016), 177.

¹⁴ Zaluchu, “Digital Religion, Modern Society and the Construction of Digital Theology”, 286.

¹⁵ Yunus Ergen, “Framing the Study of Digital Religion: Waves of Academic Research, Theoretical Approaches and Themes”, *Journal of Media and Religion Studies* 6/2 (28 Aralık 2023), 138.

¹⁶ Heidi A. Campbell - Alessandra Vitullo, “Assessing Changes in the Study of Religious Communities in Digital Religion Studies”, *Church, Communication and Culture* 1/1 (2016), 73.

¹⁷ Heidi A Campbell, “Looking Backwards and Forwards at the Study of Digital Religion”, *Religious Studies Review* 50/1 (2024), 83.

¹⁸ Zaluchu, “Digital Religion, Modern Society and the Construction of Digital Theology”, 290.

nolojileri ile din arasında yeni bir ilişki alanının oluştuğu ileri sürülmüştür. İzleyen yıllarda araştırmacılar, sanal din kavramını farklı bağlamlarda ele almış ve çeşitli örnekler üzerinden tartışmıştır.¹⁹ Bu bağlamda internet, gerek dinî bilginin dolaşıma girdiği bir araç gerekse yeni türden manevî deneyimlerin üretildiği bir dinî mekân olarak ele alınmaya başlanmıştır.

Sonny Eli Zaluchu, dijital din kavramının, etimolojik olarak dijital ve din sözcüklerinin basit bir birleşimi şeklinde ele alınamayacağı görüşündedir. Çünkü dijital din, teknolojinin gündelik yaşamın ayrılmaz bir parçası hâline geldiği çağdaş toplumsal bağlamda ortaya çıkan kültürel bir üründür. Bu süreçte dijital teknoloji ile topluluk yapıları, dinle ilişkili olarak karşılıklı etkileşim içinde gelişmiştir. Dolayısıyla dijital din, içinde ortaya çıktığı toplumsal bağlamdan bağımsız düşünülemez. Din ve dinî pratikler, dijital teknolojiler aracılığıyla toplumsal yapılar üzerinde etkide bulunmuş ve bu etki yeni dinî deneyim biçimlerinin oluşmasına zemin hazırlamıştır.²⁰

Dijital iletişimin yükselişi, yalnızca araştırma konularını değil, araştırma yöntemlerini de dönüştürmüş, bu süreç dijital araştırma yöntemleri olarak adlandırılan yeni bir metodolojik çerçevenin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu çerçeve, dijital ortamların nasıl inceleneceği ve dijital araçların geleneksel araştırma pratiklerini nasıl yeniden şekillendirdiği sorularına odaklanmaktadır.²¹ Dijital iletişim teknolojilerinin yaygınlaşması, araştırma alanlarını genişletmekle kalmamış, araştırma süreçlerinin nasıl yürütüldüğünü de yeniden biçimlendirmiştir.²² Bu bakımdan sanal ritüellere kapsayıcı bir tanım vermek güçtür. Çünkü dijital ortam kendine özgü bir gerçeklik düzlemi üretirken, ritüeller bu yeni mekâna taşınmakta ve geleneksel biçimlerden farklı pratikler ortaya çıkmaktadır. Bu dönüşümle birlikte çevrim içi dua halkaları ve sanal ziyaretler yaygınlaşmış, Campbell'a göre "bireylerin dinlerini çevrim içi ortamda özgün biçimlerde ifade etmelerine ve yaşamalarına imkân tanıyan" sanal mekân günümüzde sadece bir iletişim platformu değil, kutsal deneyimin taşındığı yeni bir alan durumuna gelmiştir.²³ Bu da dijital alanın yeni bir dinî deneyim mekânı hâline geldiğini ifade eder. İnternet çağında medya pratiklerinin artan yoğunluğunu merkeze alan Campbell ve Giulia Evolvi, dinî blog gibi mecraları, kullanıcıların farklı medya platformları ile fiziksel alanlar arasında bağlantılar kurarak eylem ve aktör ağıları oluşturabildiği hiper-aracılanmış dinî mekânlar şeklinde kavramsallaştırmaktadır.²⁴

1.2. Sanal Hac (Virtual pilgrimage/Cyberpilgrimage)

Hac, kişinin bulunduğu yerden ayrılarak kutsal kabul edilen bir mekâna dinî ve ruhsal saiklerle yaptığı yolculuğu ifade eder. En eski seyahat biçimlerinden biri olan hac, ritüeller ve kutsal mekânlarla doğrudan etkileşimi içeren bedensel bir deneyimdir. Günümüzde ise manevî yolculuk arayışı, fiziksel bir dünyadan ziyade iletişim, ritüel, temsil ve anlam üretiminin gerçekleştiği sanal uzamı çağdaş bir güzergâh gibi deneyimlemeye yöneltebilmektedir. Mark W. MacWilliams'a göre, internet üzerinden dinî ve ruhsal amaçla yolculuk etme arzusu ve imkânı, modern teknolojinin ulaştığı düzey ile metafizik ve mistik olana yönelik kalıcı insan ilgisinin kesişiminden doğar. Bu bakımdan "sanal hac, bireylerin eğitimsel, ekonomik ve manevî amaçlarla kutsal bir yolculuğu simüle edebildikleri çevrim içi siteleri tanımlamak için kullanılan yeni bir internet terimidir."²⁵

İnternet temelli sanal hac pratikleri, postmodern bağlamda maneviyatın nasıl yeniden kurulduğunu kavramak bakımından dikkate değer bir dinî fenomendir. Bu pratikler çoğu durumda,

¹⁹ Heidi A. Campbell, "The Rise of the Study of Digital Religion", *Digital Religion: Understanding Religious Practice in New Media Worlds*, ed. Heidi A. Campbell (London: Routledge, 2012), 2.

²⁰ Sonny Eli Zaluchu, "Theological Insight of Digital Religion", *Bogoslovni Vestnik* 83/3 (2023), 601.

²¹ Tsuria vd., "Approaches to Digital Methods in Studies of Digital Religion", 73.

²² Heidi A. Campbell - Giulia Evolvi, "Contextualizing Current Digital Religion Research on Emerging Technologies", *Human Behavior and Emerging Technologies* 2/1 (2020), 5.

²³ Campbell - Evolvi, "Contextualizing Current Digital Religion Research on Emerging Technologies", 13.

²⁴ Campbell - Evolvi, "Contextualizing Current Digital Religion Research on Emerging Technologies", 7-8.

²⁵ MacWilliams, "Virtual Pilgrimages on the Internet", 316.

geleneksel anlatıların mitik dünyasıyla kuşatılmış ve tarihsel kutsal mekânlara referans veren muhafazakâr bir çerçeveye yaslanırsa da, internetin sağladığı teknolojik imkânlar aracılığıyla kutsal deneyimin yeni biçimlerde yeniden kurgulanmasına imkân tanımaktadır.²⁶

Connie Hill-Smith, literatürde sanal hac (Cyberpilgrimage) veya çevrim içi hac (virtual pilgrimage) kullanımının kavramsal sınırlarına dikkat çeker. Hill-Smith, bu terimlerin bilgisayar aracılı çevrim içi hac deneyimini tanımlamak için yetersiz kaldığını, çünkü sadece dijital pratikleri değil, bilgisayar temelli olmayan temsili hac biçimlerini de kapsadığını belirtir. Hikâye anlatımıyla hac tecrübesinin aktarımı veya ritüelin fiziksel öğelerinin uzaktan canlandırılması bu geniş kapsama örnektir. Bu nedenle Hill-Smith'e göre kavram fazla geniş ve muğlaktır.²⁷ Mesela Papa II. Jean Paul'un 2000'deki Ur'a yaptığı sembolik ziyaretin temsili/sanal hac fikrini salt pratiklik olarak değil, adanmışlık ve ruhsal bağ kurma imkânı olarak da düşündürmesi, sanal haccın Hristiyan bağlamında niyet ve bağlılık merkezli bir yorumla meşrulaştırılabildiğine işaret eder.²⁸ Böylece Hristiyanlıkta sanal hac, fiziksel hac ve yüz yüze ibadetin yerine ikame edilmekten çok, kutsal atmosfer, cemaat bağı ve hac benzeri yönelimi tamamlayıcı biçimde sürdüren dijital bir repertuar olarak görünür hâle gelmektedir.

Kerstin Radde-Antweiler'in sanal hac analizleri, çevrim içi hac pratiklerinin yalnızca fiziksel hac ritüellerinin taklidi olmadığını, ritüel eylem, mekân temsili ve katılımcı deneyimi üzerinden kendi içinde tutarlı bir yapı üretebildiğini ortaya koyar.²⁹

Modern hac pratiklerinin dönüşümünü görünür kılan bir başka kavram da medya hacıları (media pilgrims)dır. Buna göre televizyon stüdyoları, film setleri veya popüler kültürde sembolik merkez hâline gelen mekânlar, hacı figürünün seküler bir karşılığı gibi ziyaret edilmekte, kutsal merkeze yöneliş teması medyatik mekânlarda da yeniden üretilmektedir. Böylece hac fenomeni, ritüelleştirici mantığını koruyarak dinselikten bağımsız yeni bir kültürel forma bürünebilmektedir.³⁰

1.3. Geçiş (Liminalite) Yaklaşımı

Geçiş yaklaşımı, sanal haccın geleneksel hac deneyimiyle hangi ölçüde benzerlik taşıdığını analiz etmeye imkân vermektedir. Arnold Van Gennep'in geçiş ritüellerine ilişkin ayrılma-liminalite-yeniden bütünleşme modeli, hac yolculuğunun ritüel yapısını açıklamak için sıklıkla kullanılmaktadır.³¹ Bu çerçevede hacı, gündelik yaşamdan ayrılarak eşik niteliğindeki bir sürece girer ve ritüel sonrasında dönüşmüş bir statüyle topluma yeniden katılır. Victor Turner, liminaliteyi kimliğin askıya alındığı dönüşüme açık eşik hâli olarak ayrıntılandırır ve hac bağlamında community yerine Latince communitas kavramını tercih ederek eşitlikçi birliktelik duygusunu vurgular.³² Buna göre sanal hac tartışmalarında temel soru, fiziksel yolculuk ve mekânsal ayrılma olmaksızın bu liminal deneyimin oluşup oluşamayacağıdır. Dijital ortamlarda gerçekleştirilen hac simülasyonları, katılımcıların gündelik hayatın akışından sembolik olarak ayrılarak kutsal kabul edilen bir çevrim içi alana yönelmelerine imkân tanırsa da, bu deneyimin geleneksel hacdeki dönüşüm ve communitas boyutlarını ne ölçüde üretebildiği tartışmalıdır. Simon Coleman'ın modern hac pratiklerini temsil, kültürel dolaşım ve medyatik etkileşim süreçleri üzerinden yorumlayan yaklaşımı³³ sanal haccın fiziksel yolculuğun

²⁶ MacWilliams, "Virtual Pilgrimages on the Internet", 315.

²⁷ Connie Hill-Smith, "Cyberpilgrimage: The (Virtual) Reality of Online Pilgrimage Experience", *Religion Compass* 5/6 (2011), 236.

²⁸ Hill-Smith, "Cyberpilgrimage", 236.

²⁹ Kerstin Radde-Antweiler, "Ritual Is Becoming Digitalised: Introduction to the Special Issue on Rituals on the Internet", *Online – Heidelberg Journal of Religions on the Internet* 2/1 (2006), 3.

³⁰ Gnana Patrick, "Religious Rituals, Pilgrimages, Festivals, and Media", *The Handbook on Religion and Communication* (John Wiley & Sons, Ltd, 2023), 392.

³¹ Arnold Van Gennep, *The Rites of Passage*, çev. Monika B. Vizedom - Gabrielle L. Caffee (Chicago: University of Chicago Press, 1960), 11.

³² Victor Turner, *The Ritual Process: Structure and Anti-Structure* (Chicago: Aldine, 1969), 96.

³³ Simon Coleman - John Eade (ed.), *Reframing Pilgrimage: Cultures in Motion* (London: Routledge, 2004), 4-5.

yerine geçen bir uygulamadan ziyade hac deneyiminin dijital ortamda yeniden temsil edilme biçimlerinden biri olarak değerlendirilmesine imkân tanımaktadır. Kim Knott'un mekânın sosyal pratikler, ilişkiler ve anlam yüklemeleri aracılığıyla inşa edildiğini savunan yaklaşımı³⁴ ise, dijital ortamlarda ortaya çıkan kutsal mekân deneyimlerinin nasıl oluştuğunu açıklamaya imkân vermekte ve sanal hacin fiziksel mekândan bağımsız olarak kutsallık atfedilen dijital alanlarda da deneyimlenebileceğini göstermektedir.

David Chidester'in otantik ve sahte arasındaki ayrımın mutlak değil, kültürel olarak inşa edilen bir kategori olduğunu ileri süren yaklaşımı³⁵, sanal hac uygulamalarının dinî açıdan ne ölçüde geçerli veya anlamlı kabul edileceği sorusunun da büyük ölçüde katılımcıların ve dinî toplulukların yüklediği anlamlar çerçevesinde şekillendiğini göstermektedir. Bu bakımdan dijital ortamlarda gerçekleştirilen hac simülasyonları, yalnızca geleneksel hac deneyiminin eksik bir kopyası olarak değil, bazı kullanıcılar açısından kutsalla ilişki kurmanın alternatif biçimlerinden biri olarak da değerlendirilebilmektedir.

Karine Barzilai-Nahon ve Gad Barzilai'nin kültürleşmiş teknoloji yaklaşımı³⁶, dinî toplulukların teknolojiyi pasif biçimde benimsemek yerine kendi inanç, norm ve otorite yapıları doğrultusunda yeniden yorumlayıp şekillendirdiklerini ortaya koymaktadır. Bu çerçevede sanal hac uygulamaları da teknolojik imkânların doğrudan bir sonucu olarak değil, her dinî geleneğin kendi kültürel ve dinî kabulleri doğrultusunda anlam kazanan ve sınırları belirlenen pratikler olarak değerlendirilmelidir.

1.4. Dijital Mekânın Kutsallığı

Dijital din çalışmalarında Christopher Helland'ın online religion/religion online ayrımı, çevrim içi haccın ritüelin etkin bir biçimi mi yoksa bilgilendirici/temsili bir içerik mi olduğu sorusunu netleştiren metodolojik bir çerçeve sunar. Helland'ın diaspora topluluklarının çevrim içi alanda kimlik ve aidiyet üretimine dair analizleri ve elektronik sınır vurgusu, dijital mekânın fiziksel mekânın alternatifi değil, onunla etkileşim hâlindeki yeni bir kültürel alan olarak işlediğini gösterir.³⁷ Böylece dijital din yaklaşımı, çevrim içi ortamlarda kimlik inşası, otorite ilişkileri ve ağ-temelli cemaat pratiklerinin nasıl biçimlendiğini açıklayarak sanal haccın değerlendirilmesi için güçlü bir kuramsal arka plan sağlar.³⁸

Shawn P. Wilbur'un sanal mekân çözümlemesi, çevrim içi etkileşim alanlarının yalnızca teknik ağlardan ibaret olmadığını, aidiyet ilişkileri ve ritüel pratiklerin yeniden üretildiği kültürel mekânlar olarak işlediğini gösterir. Bu bakış, sanal hac platformlarında fiziksel birliktelik olmaksızın ortak kutsal temsiller etrafında duygusal ve ritüel bağlılıkların kurulmasını açıklamaya imkân tanır. Wilbur'un "sanal topluluğun yalnızca kullanıcı davranışıyla değil, kavramsal çerçeveler ve kültürel tahayyüllerle inşa edildiği" vurgusu, dijital mekânda kutsalın yeniden üretiminin kolektif deneyimi nasıl

³⁴ Kim Knott, *The Location of Religion: A Spatial Analysis* (London: Routledge, 2015), 7.

³⁵ David Chidester, *Authentic Fakes: Religion and American Popular Culture* (Berkeley: University of California Press, 2005), 9.

³⁶ Özellikle din-medya-teknoloji tartışmalarında cultured technology, teknolojinin nötr değil, belirli kültürel, toplumsal ve dinî kodlar içinde üretildiğini ve kullanıldığını vurgulamak için tercih edilir. Karine Barzilai-Nahon - Gad Barzilai, "Cultured Technology: The Internet and Religious Fundamentalism", *The Information Society* 21/1 (2005), 25.

³⁷ Online religion, internet ortamında din veya internet temelli dinî pratiklere işaret eder. Religion online ise internetin bir bilgi ve iletişim aracı olarak kullanıldığı vaazlar, fetvalar, kutsal metinler, dinî açıklamalar gibi tek yönlü ve temsili içeriklerin sunulduğu durumu ifade eder. Christopher Helland, "Diaspora on the Electronic Frontier", *Religion and Cyberspace*, ed. Morten T. Højsgaard - Margit Warburg (New York: Routledge, 2007), 965.

³⁸ Heidi A. Campbell - Ruth Tsuria (ed.), *Digital Religion: Understanding Religious Practice in Digital Media* (London: Routledge, 2021), 15-16.

şekillendirdiğini görünür kılar. Bu nedenle sanal hac, hem bireysel bir ziyaret hem de çevrim içi dinî topluluk hissini de taşıyıcısıdır.

2. Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam Geleneklerinde Sanal Haccın İmkânı

2.1. Yahudilikte Sanal Hac

Yahudilikte hac, tarihsel olarak Kudüs merkezli dinî hayatın temel unsurlarından biri olmuştur. Tevrat'ta yahudi erkeklerinin yılda üç kez Fısıh (Pesah), Şavuot ve Sukkot bayramlarında Kudüs'te Tanrı'nın huzurunda bulunmaları emredilmiş, bu durum hac ibadetini dinî hayatın kurumsal bir parçası hâline getirmiştir. Başlangıçta Kudüs'teki mâbed etrafında şekillenen hac geleneği, Mâbed'in milâttan sonra 70 yılında yıkılmasının ardından farklı biçimlerde varlığını sürdürmüştür; Ağlama Duvarı başta olmak üzere kutsal kabul edilen mekânlar ile din bilginlerinin kabirleri önemli ziyaret merkezlerine dönüşmüştür. Böylece Yahudilikte hac, sadece belirli bir ibadeti yerine getirmeyi değil, kutsal mekânlarla bağ kurmayı, tarihsel hafızayı canlı tutmayı ve dinî kimliği pekiştirmeyi sağlayan bir uygulama olarak gelişmiştir.³⁹

Yahudilikte hac, İslam'daki gibi farz bir ibadet olmamakla birlikte Kudüs'e, özellikle Batı Duvarı'na yönelim, dua ve hatırlama pratikleri bakımından güçlü bir sembolik çekim üretir. Dijital haccı anlamlı kılan iki özellik burada belirginleşir: Kutsal mekânın taşınabilir biçimde yeniden kurulabilmesi ve ritüel katılımın niyet/odak üzerinden meşrulaştırılabilmesi. Margolis'in gösterdiği üzere dijital kültür, Yahudilere çevrim içi ve çevrim dışı arasında işleyen hibrit bir dindarlık alanı açar. Kişi evinde iken çevrim içi Şabat deneyimine katılabilir, dijital minyan (katılımcı sayısı) türü ağlara dâhil olabilir ve mekânsal yönelimi (ör. Kudüs istikametine yöneliş) dijital arayüzler üzerinden yeniden kurabilir.⁴⁰ Böylece Kudüs'le dijital bağın kurulması, yalnızca söylemsel değil, pratik düzeyde de görünür hâle gelmekte, ritüelin dijital araçlarla daha erişilebilir bir duygu ufkuna taşınması için çevrim içi dualar ve Batı Duvarı'ndan yapılan canlı yayınlarla bu pratiklerle desteklenmektedir. Bu tür örnekler, çevrim içi mekânın kutsala temas fikrini temsil üzerinden sürdürdüğünü göstermektedir.⁴¹

Dijital teknolojiler, Peter Margolis'e göre Yahudi gündelik hayatında ve dinî pratiklerde yeni katılım biçimleri üretmiş ve "dijital Yahudilik" diye adlandırılabilir bir alanı görünür kılmıştır. Bu dönüşüm özellikle 2020-2021 Covid-19 koşullarında hızlanmış, ibadet ve cemaat ilişkilerinin çevrim içi ortama taşınması yaygınlaşmıştır.⁴² Bu çerçevede sanal hac, çoğu kez fiziksel ziyaretin ikamesi olarak değil, ritüel sürekliliğini koruyan, erişimi genişleten ve mekânla kurulan bağı yeniden biçimlendiren tamamlayıcı bir katılım biçimi olarak ortaya çıkar. Yoel Cohen'in değerlendirmesine göre, dijitalleşme Yahudilikte ritüel mekân ve sanal varlık (virtual presence) tartışmalarını öne çıkarmakta, özellikle mezar ziyareti, cenaze ve yas ritüelleri ile cemaat ibadeti gibi alanlarda çevrim içi katılımın, bağlama ve uygulamaya göre farklı düzeylerde meşrulaştırıldığı görülmektedir.⁴³ Bununla birlikte, çevrim içi minyan meselesinde mezhepsel ayrışmanın sürdüğü görülmektedir. Ortodoks ve muhafazakâr yaklaşımlar, minyanın geçerliliği için fiziksel birlikteliği şart koşma eğilimindeyken, reform geleneğinin, dijital ibadet formlarına daha esnek ve kapsayıcı bir tutum sergileyebildiği anlaşılmaktadır.⁴⁴

³⁹ Ömer Faruk Harman, "Hac", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 14 (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 383-384.

⁴⁰ Peter Margolis, "Virtuality: A Theory of Digital Judaism", *Modern Judaism: A Journal of Jewish Ideas and Experience* 43/2 (2023), 199.

⁴¹ Heidi A. Campbell, "A New Forum for Religion: Spiritual Pilgrimage Online", *The Bible in Transmission* (Summer 2001), 1.

⁴² Margolis, "Virtuality: A Theory of Digital Judaism(s)" 187.

⁴³ Yoel Cohen vd., "Theological and Religious Perspectives on the Internet", *Communication Research Trends* 31/1 (2012), 4-13.

⁴⁴ Cohen vd., "Theological and Religious", 9.

Salgın dönemine odaklanan Elazar Ben-Lulu'nun çalışması, İsrail'de reform cemaatlerinin çevrim içi Şabat pratikleri üzerinden dijital ritüelin nasıl meşrulaştırıldığını somutlaştırmaktadır. Çevrim içi ibadet, kapanan sinagog mekânının işlevini ekran üzerinde yeniden üretmiş ve rabbiler dijital arka planlar ve sembolik düzenlemelerle kutsal atmosferi kurmaya yönelmiştir.⁴⁵ Ben-Lulu'nun vurguladığı gibi çevrim içi platformlar "cemaat evlerini birbirine bağlayarak yeni dinamikler üretmiş, böylece evler dijital destekle fiilen küçük birer ibadet mekânına dönüşebilmiştir."⁴⁶

Hasidik bağlamda dijitalleşme, hac mekânına fiziksel erişimi olan/olmayanlar arasında yeni tür bir eşlik ve aktarım kanalı açmaktadır. Gabi Abramac'ın çalışması, özellikle WhatsApp gruplarının hac hazırlığı, ritüelin paylaşımı ve duygusal bağın sürekliliği için çok katmanlı bir iletişim alanı kurduğunu, fiziksel olarak katılamayanlar için vekil/uzaktan hacı (vicarious pilgrim) deneyimini mümkün kıldığını ortaya koymaktadır.⁴⁷ Benzer şekilde Menahem Blondheim ve Elihu Katz'ın çalışması, Şabat örneğinde rebbe ziyareti etrafında örülen hac benzeri cemaat temasının dijital dersler, yayınlar ve küresel ağlarla yeniden üretildiğini göstermektedir. Böylece fiziksel ziyaretin yerini bütünüyle almadan, otoriteyle bağı ve cemaat deneyimini mekândan görece bağımsızlaştıran bir sanal erişim oluşmaktadır.⁴⁸

Dijital hafıza ve soyağacı pratikleri de Yahudilikte sanal haccın, mekân-hatıra-kimlik eksenini güçlendirmektedir. Rachel Leah Jablon'un diaspora bağlamındaki çözümlemesi, kayıp mekânlara yönelik dijital geri dönüşlerin (çevrim içi anma pratikleri ve dijital yer-hafıza arşivleri gibi) sanal hac niteliği taşıyabildiğini; dijital ortamda kimliğin, fiziksel mevcudiyetten ziyade hatırlama ve yeniden anlatma pratikleri üzerinden inşa edildiğini göstermektedir.⁴⁹

Yahudi Ultra-Ortodoks çevrelerde ise dijital alanın resmî olarak sınırlandırılması, sanal hac ve benzeri pratiklerin ortadan kalkmasına değil çoğu kez topluluğun kendi normlarıyla şekillenen "kültürleşmiş teknoloji" (cultured technology) mantığıyla yeniden düzenlenmesine yol açar. Yukarıda değindiğimiz Barzilai-Nahon ve Barzilai'nin çalışması, dijital pratiklerin topluluk içi otorite ve disiplin mekanizmalarını hem zorlayabildiğini hem de yeniden güçlendirebildiğini göstermektedir.⁵⁰ Sarit Okun ve Galit Nimrod'un "üçüncü mekân" çerçevesi ise çevrim içi toplulukların geleneksel cemaatin yerine geçmekten çok, onu destekleyen hibrit bir dinî alan sunduğunu ve çevrim içi ve çevrim dışı sınırların özellikle gündelik pratiklerde silikleştiğini ortaya koymaktadır.⁵¹ Bu bulgular, Yahudilikte sanal haccın, genel olarak ikame edici yeni bir hac farızası olmaktan ziyade mevcut ritüel ve aidiyet biçimlerini tamamlayan, kimi bağlamlarda ise yeniden yapılandıran bir katılım repertuarı olarak işlediğini düşündürmektedir.

2.1. Hristiyanlıkta Sanal Hac

Hristiyanlıkta hac, Yahudilikte olduğu gibi dinî bir yükümlülük olarak görülmemiş, zamanla bireysel dindarlığın ve kutsalla temas arayışının bir parçası hâline gelmiştir. İlk dönemlerden itibaren Kudüs, Beytüllahim ve Golgota gibi Hz. İsa'nın hayatıyla ilişkilendirilen mekânlar önemli ziyaret merkezleri olmuş; daha sonraki dönemlerde azizlerin mezarları, kutsal emanetlerin (relic) bulunduğu kiliseler ve Meryem'e atfedilen kutsal mekânlar da hac geleneğinin kapsamına dâhil edilmiştir. Bu

⁴⁵ Ben-Lulu, "Zooming In and Out of Virtual Jewish Prayer", 853.

⁴⁶ Ben-Lulu, "Zooming In and Out of Virtual Jewish Prayer", 858-859.

⁴⁷ Gabi Abramac, "The Ethnography of Hasidic Pilgrimage in the Digital Age", *Approaching Pilgrimage*, ed. Simon Coleman - John Eade (London - New York: Routledge, 2023), 147.

⁴⁸ Menahem Blondheim - Elihu Katz, "Religion, Communications, and Judaism: The Case of Digital Chabad", *Media, Culture & Society* 38/1 (2016), 93.

⁴⁹ Rachel Leah Jablon, *Virtual legacies: Genealogy, the internet, and Jewish identity* (College Park, MD: University of Maryland, PhD Dissertation, 2012), 40.

⁵⁰ bk. Barzilai-Nahon - Barzilai, "Cultured Technology", 26.

⁵¹ Sarit Okun - Galit Nimrod, "Online Ultra-Orthodox Religious Communities as a Third Space: A Netnographic Study", *International Journal of Communication* 11 (2017), 2825.

yönüyle Hristiyan hac anlayışı, belirli bir ibadetin yerine getirilmesinden çok, kutsal kişiler ve mekânlar aracılığıyla ilahî lütuf, şefaet ve manevî yakınlık elde etme düşüncesi etrafında şekillenmiştir.⁵²

Dijitalleşme, Hristiyan dindarlık deneyimini şekillendiren ve maneviyatın inşa edilme biçimlerini dönüştüren bir olgu olarak, hemen her alanında belirleyici hâle gelmiştir. İbadet bağlamında, kilise binasında fiziksel olarak bulunmak artık tek seçenek olmaktan çıkmıştır. Dijitalleşme, geleneksel Hristiyan dinî hizmetleri ve kurumsal işleyiş mekanizmalarını kapsamlı biçimde dönüştürmekte, çevrim içi ibadet, dijital kilise, çevrim içi yüz yüze etkileşim, siber uzamda ayin ve ritüeller, dijital müritlik gibi yeni kavram ve pratikleri gündeme getirmektedir. Bu dönüşümle birlikte bir papaz, cemaatine yönelik ilgisini sürdürmek için kiliseden ayrılmaksızın internet temelli ziyaretler ve görüşmeler gerçekleştirebilmektedir. Çağdaş Hristiyanlığın görünümü ve işleyişi, dijitalleşmenin etkisiyle önemli bir değişim sürecinden geçmektedir.⁵³ Zaluchu'ya göre "internetin varlığı, Hristiyanların anlayışını sadece dinî uygulamalardaki değişiklikler açısından değil, nihayetinde kilise içinde ve dışında inanç, maneviyat ve dinî deneyim üzerindeki etkisi açısından da etkilemiştir."⁵⁴

Hristiyanlıkta dijitalleşme, ibadet ve cemaat tecrübesini yalnızca aktaran bir araç olmaktan çıkarmış, kutsal atmosferi dijital mekânda yeniden kuran bir pratiğe dönüşmüştür. Nesrine Mansour'un sanal kilise deneyimini inceleyen çalışması, dijital tasarımın (özellikle ışık gibi teofanik çağrışımlı unsurların) çevrim içi ibadette umut, haşyet ve huzur gibi duyguları tetikleyebildiğini, dolayısıyla dijital mekânın sanal kutsal alan niteliği kazanabildiğini göstermektedir.⁵⁵ Mansour'un bulguları, kutsal deneyimin dijital ortamda tümüyle ortadan kalkmadığını, ayrıca mekân düzeni, semboller ve görsel mimari aracılığıyla dijital kutsallık üretilebildiğini de ortaya koymaktadır.⁵⁶ Bu sonuç, sanal ibadetin eksik ama yine de anlamlı bir ruhsallık taşıyabildiği yönündeki kuramsal yaklaşımları ampirik bir zeminde görünür kılmaktadır.

Sanal haccın Hristiyanlıkta görünürlük kazanması, sadece sanal kilise örnekleriyle sınırlı değildir. Yirminci yüzyılda hızla yayılan Pentekostal hareket içinde Kutsal Ruh'la karşılaşma amacıyla yenilenme merkezlerine yapılan ziyaretler, pratikte hac benzeri bir işlev görmüştür. Bu bağlamda "Toronto Blessing" hareketiyle tanınan Toronto Airport Christian Fellowship'in (TACF) 1998'de RealAudio/RealVideo teknolojileriyle ibadetleri her gün canlı yayınlayan erken örneklerden biri hâline gelmesi, dijital dolaşımın hac benzeri çekim merkezlerini nasıl çoğalttığını gösteren dikkat çekici bir kırılma noktasıdır.⁵⁷

Bu dönüşümün kuramsal arka planında, çevrim içi kiliselerin mekânsal aidiyet üreten yeni bir alan olarak kurgulanması belirleyicidir. Tim Hutchings, çevrim içi kiliselerin yalnızca vaaz izleme ortamı olmadığını, inananlar için topluluk hissi ve aidiyet inşa eden bir alan işlevi gördüğünü vurgular.⁵⁸ Nadja Miczek, Helland'ın terminolojisini temel alarak çevrim içi ritüel ve ritüelin çevrim içi temsili kavramlarını, ritüelleri incelemede sezgisel (heuristic) analiz araçları olarak kullanır. Bu çerçevede dijital ayinleri, tamamen çevrim içi ortamda icra edilen çevrim içi ritüeller ile ritüelin dijital ortamda temsil edildiği uygulamalar biçiminde ikiye ayırarak ele alır. Böylece çevrim içi Hristiyan ayinlerinin litürjik iskeleti kısmen korunurken bedensellik, zaman-mekân örgüsü ve otantiklik tecrübesini

⁵² Ömer Faruk Harman, "Hac", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 14 (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 384.

⁵³ Zaluchu, "Digital Religion, Modern Society and the Construction of Digital Theology", 285-286.

⁵⁴ Zaluchu, "Digital Religion, Modern Society and the Construction of Digital Theology", 292.

⁵⁵ Nesrine Mansour, "When Pilgrimage Meets Digital Religion and Virtual Sacred Architecture", *The Reflective Practitioner* 4 (2019), 106.

⁵⁶ Mansour, "When Pilgrimage Meets Digital Religion and Virtual Sacred Architecture", 113.

⁵⁷ Campbell, "A New Forum for Religion", 2.

⁵⁸ Tim Hutchings, *Creating Church Online: Ritual, Community and New Media* (New York: Routledge, 2017), 300.

yeniden biçimlendirdiğini gösterir.⁵⁹ Stephen Jacobs'ın eşzamanlı olmayan sanal ritüeller analizinde öne çıkan temel nokta, çevrim içi ortamlarda yapılan tasarımların, kutsal ile profan arasındaki ayrımı yeniden kuran sembolik sınırlar oluşturarak, dijital ortamda da kutsal alan duygusunun sürdürülmesini mümkün kılmasıdır.⁶⁰

Öte yandan Hristiyanlıkta kutsalın dijital/medyatik dolaşımı sadece çevrim içi ayinlerle değil, karizma ve emanet (relic) pratikleriyle de güçlenmektedir. Marleen de Witte, karizmatik Hristiyanlıkta kamera açıları, ışık, müzik ve retorik pastör otoritesini pekiştiren bir medya-karizma düzeni ürettiğini göstererek, medyanın ritüeli yalnızca iletmediğini, etkisini de biçimlendirdiğini ortaya koyar.⁶¹ Donn Tilson ve Yi-Yuan Chao'nun, Fransız Azize Thérèse relikleri üzerine incelemesi de, reliklerin birçok ülkede gezdirilmesinin modern iletişim stratejileriyle birleşerek geniş kitlelerde yoğun duygusal dindarlık ve hac benzeri katılım üretebildiğini göstermektedir.⁶² Bu durum, Hristiyanlıkta dijital ve medyatik araçların kutsal mekânla kurulan ilişkinin yerini tamamen almadığını, ancak hac ve ziyaret deneyimlerini destekleyen yeni katılım biçimleri ürettiğini göstermektedir. Dolayısıyla sanal hac tartışmaları, yalnızca çevrim içi ritüellerle değil, kutsalın medya aracılığıyla dolaşıma girmesiyle de yakından ilişkilidir.

2.3. İslam'da Sanal Hac

İslam'da hac, belirli bir zaman ve mekânda, bedensel katılım ve cemaatle birlikte yerine getirilmesi zorunlu olan farz bir ibadet olarak tanımlanır. Dijital ortamlarda ortaya çıkan sanal hac uygulamaları, İslam düşüncesinde ibadetin mahiyeti, mekânla ilişkisi ve bedensel varlığın zorunluluğu bağlamında yoğun biçimde tartışılmaktadır. Literatürde hâkim yaklaşım, sanal haccın gerçek haccın yerine geçemeyeceği; buna karşılık hazırlayıcı, öğretici ve tamamlayıcı bir manevî temas imkânı sunduğu yönündedir. Bu çerçevede Bilal Khattak, sanal haccı dijital çağda kutsal mekânla kurulan ilişkinin yeni bir biçimi olarak değerlendirir. Khattak'a göre "Mecca 360° gibi uygulamalar, hac ibadetinin rükünlerini karşılamaz ancak inananlara ruhsal temas, zihinsel hazırlık ve erişilebilirlik sağlayan destekleyici ziyaret pratikleri sunar." Fiziksel engeller, mesafe ya da ekonomik nedenlerle Mekke'ye gidemeyenler için bu tür uygulamalar mekânsız bir yakınlık üretmekte, fakat beden, zaman ve cemaat boyutlarını karşılamadığı için ikame edici değil, tamamlayıcı bir ritüel olarak konumlanmaktadır.⁶³

Benzer biçimde, Gnana Patrick'in, Becker'ın çalışmasından aktardığına göre, çevrim içi ritüeller üzerine yapılan araştırma, Müslüman katılımcıların sanal hac (virtual hajj) uygulamalarını gerçek haccın yerine geçen bir ibadet olarak değil, esasen gerçek hac ibadetine hazırlayıcı ve öğretici bir araç olarak algıladıklarını göstermektedir. Becker bu tespiti, çevrim içi sohbet ortamlarındaki kullanıcı söylemleri ile islamonline.net'te yayımlanan açıklamalara dayandırmaktadır. Söz konusu platformda

⁵⁹ Nadja Miczek, "Online Rituals in Virtual Worlds. Christian Online Service between Dynamics and Stability.", *Online - Heidelberg Journal of Religions on the Internet* (2008), 145.

⁶⁰ Stephen Jacobs, "Virtually Sacred: The Performance of Asynchronous Cyber-Rituals in Online Spaces", *Journal of Computer-Mediated Communication* 12/3 (2007), 1104.

⁶¹ Marleen De Witte, "Altar Media's Living Word: Televised Charismatic Christianity in Ghana", *Journal of Religion in Africa* 33/2 (2003), 175.

⁶² Donn Tilson - Yi-Yuan Chao, "Saintly Campaigning: Devotional-Promotional Communication and the U.S. Tour of St. Therese's Relics", *Journal of Media and Religion* 1 (2002), 81.

⁶³ Bilal Khattak, "Cyber Theology: Navigating Faith in the Virtual Age", *International Bulletin of Theology and Civilization* 7/3 (2024), 109.

yayımlanan fetvada da sanal haccın yalnızca eğitici bir işlev taşıdığı, gerçek haccın yerini alamayacağı açık biçimde ifade edilmektedir.⁶⁴

Dijitalleşmenin İslamî hac pratiklerine etkisini inceleyen Dominic Schlosser, çevrim içi ortamlardaki hac temsillerinin giderek çeşitlendiğini, özellikle büyük İslamî portallar ve resmî kurumların hac ibadetine yönelik kapsamlı bilgilendirme ve simülasyon içerikleri sunduğunu belirtmektedir. Schlosser'a göre kullanıcıların üç boyutlu avatarlar aracılığıyla etkileşim kurabildiği sanal dünya platformu Second Life ortamında oluşturulan Kâbe simülasyonları ya da islamonline'ın geliştirdiği üç boyutlu hac uygulamaları, ibadeti ikame etmeyi değil, aday hacılara ritüelleri önceden öğretmeyi ve zihinsel hazırlık sağlamayı amaçlamaktadır. Bununla birlikte bu dijital temsiller, geleneksel dinî otorite ile çevrim içi bilgi üreticileri arasındaki sınırları bulanıklaştırarak "çevrim içi dinî otorite" tartışmasını da derinleştirmektedir. İncelenen fetvalarda sanal haccın geçerli bir ibadet olmadığı özellikle vurgulanmakta, dijital uygulamaların tanıtıcı ve pedagojik sınırda tutulması gerektiği ifade edilmektedir.⁶⁵

İslam'ın hac anlayışını diğer dinî geleneklerden ayıran temel unsur, ritüelin görsel temsillerden ziyade bedensel katılım ve mekâna fiilî yönelim üzerinden anlam kazanmasıdır. Rodanthi Tzanelli, İslam'ın anikonik (tasvir karşıtı) geleneğinin, hac deneyiminin ikonlar ve imgeler etrafında şekillenmesini sınırladığını, bu nedenle haccın, görsel temsillerden çok beden, hareket ve fiziksel mekân üzerinden tecrübe edildiğini vurgular. Bu yaklaşım, sanal hac uygulamalarının neden çoğunlukla temsili ve pedagojik düzeyde kaldığını açıklayan önemli bir teorik çerçeve sunmaktadır.⁶⁶ Bu yaklaşım, çağdaş İslamî otoritelerin resmî tutumlarında da açık biçimde görülmektedir. Diyanet İşleri Başkanlığı Hac ve Umre Hizmetleri Genel Müdürlüğü, 2022 yılında yaptığı açıklamada "Metaverse ile sanal hac olmaz" açıklamasıyla dijital ortamlarda sunulan hac simülasyonlarının ibadet hükmü taşımadığını açıklığa kavuşturmuştur. Açıklamada haccın belirli zaman, mekân ve bedenle yerine getirilen farz bir ibadet olduğu, sanal gerçeklik uygulamalarının bu şartları karşılamadığı vurgulanmıştır. Buna göre dijital uygulamalar ancak eğitim ve bilgilendirme amacıyla kullanılabilir ve ibadetin yerine geçmiş sayılmaz.⁶⁷

Nur Asiyah Fadillah ve Ahmad Naimul Murad'ın, metaverse ve sanal hac üzerine yaptığı çalışma da benzer bir sonuca ulaşmaktadır. Araştırmacılar, hac ibadetinin geçerliliğini belirleyen fiziksel varlık, belirli mekânlarda bulunma ve zamanla kayıtlı ritüeller gibi temel unsurların sanal ortamda yerine getirilemeyeceğini vurgulamışlardır. Endonezya'daki üç büyük dinî otorite olan MUI, Nahdlatul Ulama ve Muhammadiyah, hac ibadetinin ancak Mekke'de fiilî olarak icra edildiğinde geçerli olacağını ifade etmektedir. Bu nedenle sanal hac uygulamaları pedagojik açıdan faydalı görülse de şer'î açıdan geçerli bir ibadet olarak kabul edilmemektedir.⁶⁸

Sanal hac pedagojisinin kurumsal düzeyde benimsendiği başka örnekler de mevcuttur. Suudi Arabistan Hac Bakanlığı tarafından yayımlanan *Virtual Hajj Training Manual*, hac ritüellerinin sanal gerçeklik temelli uygulamalarla öğretilmesini amaçlayan ilk resmî kılavuzlardan biridir. Kılavuzda ihram, tavaf, sa'y, Arafat ve Mina ritüelleri ayrıntılı simülasyonlarla anlatılmakta, sanal uygulamaların ibadetin yerine geçmediği özellikle belirtilmektedir. Bu belge, dijital araçların haccın güvenli ve bilinçli

⁶⁴ Patrick, "Religious Rituals, Pilgrimages, Festivals, and Media", 393-394.

⁶⁵ Dominik Schlosser, "Digital Hajj: The Pilgrimage to Mecca in Muslim Cyberspace and the Issue of Religious Online Authority", *Scripta Instituti Donneriani Aboensis* 25 (2013), 42-43.

⁶⁶ Rodanthi Tzanelli, "Virtual Pilgrimage: An Irrealist Approach", *Tourism Culture & Communication* 20/4 (2020), 236.

⁶⁷ Diyanet İşleri Başkanlığı, Hac ve Umre Hizmetleri Genel Müdürlüğü, "Metaverse ile sanal hac olmaz", hacumre.diyanet.gov.tr, *Metaverse ile sanal hac olmaz* (01 Şubat 2022).

⁶⁸ Nur Aisyah Fadillah - Ahmad Nailul Murad, "Virtuality of Online Religion in Cyberspace: Study of Virtual Hajj in Metaverse Discourse", *FITRAH: Jurnal Kajian Ilmu-Ilmu Keislaman* 10/1 (2024), 37.

biçimde icrası için destekleyici bir eğitim modeli olarak kurumsallaştırıldığını göstermesi bakımından önemli bir kaynak niteliği taşımaktadır.⁶⁹

Şiî İslam bağlamında dijital dinî pratiklere yönelik tartışmalar, hac ibadetinden ziyade türbe ziyaretlerinin çevrim içi ortama taşınması etrafında şekillenmektedir. *Remediated Pilgrimage to the Shrine of Imam Reza* başlıklı çalışma, Meşhed'deki İmam Rıza Türbesi'ne yönelik ziyaretlerin medya aracılığıyla nasıl yeniden biçimlendirildiğini ortaya koymaktadır. Bu çalışmada Bolter ve Grusin'in "remediation" kavramından hareketle, canlı yayınlar ve dijital görüntülerin hac deneyiminin yerini almadığı fakat uzaktan manevî katılımı mümkün kıldığı vurgulanır. Fiziksel olarak türbeye gidemeyen ziyaretçiler, çevrim içi yayınlar aracılığıyla sembolik ve duygusal bir bağlılık sürdürebilmektedir.⁷⁰

Sonuç

Sanal hac, çevrim içi ritüeller ve dijital festivaller gibi olgular, dijitalleşmenin dinî yaşam üzerindeki etkilerini görünür kılmakta, ibadet biçimlerinin ötesinde kimlik inşası, toplumsal hafıza, otorite ilişkileri ve ekonomik dolaşım gibi alanlarda da dönüştürücü sonuçlar üretmektedir. Bu bağlamda sanal hac, dijital çağda kutsal mekân ve ritüel kavrayışının nasıl yeniden müzakere edildiğini gösteren merkezi bir örnek niteliği taşımaktadır. Bu çalışma, din ve medyanın günümüzde birbirinden bağımsız iki alan olarak değil, karşılıklı etkileşim içinde şekillenen bütünleşik pratikler olarak ele alınması gerektiğini ortaya koymuştur.

Araştırmanın bulguları, sanal hac olgusunun üç vahiy dininde ortak bir biçimde kabul edilen homojen bir pratik olmadığını açık biçimde göstermektedir. Yahudilikte sanal hac ve çevrim içi ziyaret uygulamaları, ritüelin niyet merkezli yapısı ve kutsal mekânın sembolik olarak taşınabilir kabul edilmesi sayesinde görece geniş bir meşruiyet alanı bulmaktadır. Dijital pratikler, fiziksel ziyaretin yerine geçmekten ziyade, cemaat bağını sürdürmeye ve kutsal mekânla ilişkiyi çoğaltmaya hizmet eden tamamlayıcı araçlar olarak işlev görmektedir.

Hristiyanlıkta sanal hac, özellikle semboller, imgeler ve duygu içeren deneyimler üzerinden anlam kazanmaktadır. Dijital kiliseler, karizmatik medya pratikleri, çevrim içi ayinler ve temsili ziyaretler, fiziksel hac ibadetini ikame etmeksizin ruhsal yönelimi destekleyen hac-benzeri deneyimler üretmektedir. Bu durum, kutsalın bedensel olmaktan çok temsili ve deneyimsel boyutlarının öne çıkabildiği bir teolojik zemine işaret etmektedir.

İslam bağlamında ise hac ibadetinin belirli zaman, mekân ve bedensel katılım şartlarına bağlı farz niteliği, sanal hac uygulamalarının ibadet olarak kabul edilmesini engellemektedir. Dijital simülasyonlar, sanal turlar ve çevrim içi platformlar, hac ibadetinin yerine geçmemekte, ancak pedagojik, tanıtıcı ve hazırlayıcı işlevler üstlenmektedir. Özellikle Şiî ziyaret pratiklerinde, medya aracılı uzaktan katılımın daha esnek bir biçimde meşrulaştırıldığı; buna karşın hac ibadetinin rükünlerine ilişkin sınırların korunduğu görülmektedir.

Bu bulgular, dijitalleşmenin hac gibi mekâna bağlı ritüelleri ortadan kaldırmadığını, aksine bu ritüellerin dijital ortamdaki yeni temsil ve deneyim biçimlerini ortaya çıkardığını göstermektedir. Sanal hac, her ne kadar çoğu dinî gelenekte fiziksel hac ibadetinin yerine geçen bir uygulama olarak kabul edilmese de, kutsal mekânla ilişki kurma, hac deneyimine hazırlanma ve manevî katılım sağlama işlevleriyle çağdaş dinî hayatın önemli unsurlarından biri hâline gelmiştir. Bu nedenle sanal hac, kutsalın dijital ortamda tamamen çözülmesini değil, dinî geleneklerin kendi teolojik sınırları içinde dijitalleşmeye verdikleri farklı tepkileri ve geliştirdikleri yeni yorumları yansıtmaktadır. Özellikle İslam bağlamında dijitalleşme, ibadetin mahiyetini dönüştürmekten çok, bedensel katılımın ve mekânsal

⁶⁹ Saudi Ministry of Hajj, *Virtual Hajj Training Manual: Official Training Manual* (Riyadh: Saudi Ministry of Hajj, 2018), 3–7.

⁷⁰ Mahrou Zia Ghazvini, *Remediated Pilgrimage to the Shrine of Imam Reza* (Lancaster: Lancaster University, Ph.D., 2018), 17.

zorunlulukların dokunulmazlığını yeniden teyit eden bir sınır işlevi görmektedir. Bu durum, dijital din çalışmalarında “ikame” yerine “tamamlayıcılık” kavramının daha işlevsel bir analitik çerçeve sunduğunu ortaya koymaktadır. Sanal hac, fiziksel hac ibadetinin alternatifi değil; belirli bağlamlarda manevî hazırlık, pedagojik destek ve sembolik temas sağlayan ikincil bir dinî pratik olarak konumlanmaktadır.

Çalışmanın sonuçları doğrultusunda, dijital din ve hac araştırmalarında üç temel öneri geliştirilebilir. İlk olarak, sanal hac ve çevrim içi ritüellerin değerlendirilmesinde tekil ve evrensel yargılar yerine, her dinî geleneğin ritüel, mekân ve beden anlayışını merkeze alan bağlamsal analizler tercih edilmelidir. İkinci olarak, dijital pratiklerin dinî otoriteyi zayıflattığı varsayımı yerine, bu pratiklerin çoğu zaman otoriteyi yeniden yapılandığı ve güçlendirdiği göz önünde bulundurulmalıdır. Son olarak, sanal hac olgusu yalnızca teolojik bir mesele olarak değil, pedagojik, sosyolojik ve kültürel boyutlarıyla birlikte ele alınmalı, dijitalleşmenin dinî deneyimi nasıl yeniden çerçevelediği disiplinlerarası yaklaşımlarla incelenmelidir. Bu yönüyle sanal hac, dijital çağda kutsallığın dönüşümünü değil, kutsalın yeni bağlamlarda nasıl korunarak yeniden anlamlandırıldığını gösteren kritik bir analitik alan sunmaktadır.

Kaynakça

- Abramac, Gabi. “The Ethnography of Hasidic Pilgrimage in the Digital Age”. *Approaching Pilgrimage*. ed. Simon Coleman - John Eade. London – New York: Routledge, 2023.
- Barzilai-Nahon, Karine - Barzilai, Gad. “Cultured Technology: The Internet and Religious Fundamentalism”. *The Information Society* 21/1 (2005), 25-40. <https://doi.org/10.1080/01972240590895892>
- Ben-Lulu, Elazar. “Zooming In and Out of Virtual Jewish Prayer Services During the COVID-19 Pandemic”. *Journal for the Scientific Study of Religion* 60/4 (2021), 852-870. <https://doi.org/10.1111/jssr.12746>
- Blondheim, Menahem - Katz, Elihu. “Religion, Communications, and Judaism: The Case of Digital Chabad”. *Media, Culture & Society* 38/1 (2016), 89-95. <https://doi.org/10.1177/0163443715615417>
- Campbell, Heidi. “The Dynamic Future of Digital Religion Studies”. *Digital Humanities and Religion in Asia*. ed. L.W.C. van Lit - James Harry Morris. Leiden: Brill, 2023.
- Campbell, Heidi A. “A New Forum for Religion: Spiritual Pilgrimage Online”. *The Bible in Transmission* (Summer 2001).
- Campbell, Heidi A. *Digital Religion: Understanding Religious Practice in New Media Worlds*. New York: Routledge, 2013.
- Campbell, Heidi A. “Looking Backwards and Forwards at the Study of Digital Religion”. *Religious Studies Review* 50/1 (2024), 83-87. <https://doi.org/10.1111/rsr.17062>
- Campbell, Heidi A. “The rise of the study of digital religion”. *Digital Religion: Understanding Religious Practice in New Media Worlds*. ed. Heidi A. Campbell. London: Routledge, 2012. <https://doi.org/10.4324/9780203084861>
- Campbell, Heidi A - Bellar, Wendi. *Digital Religion: The Basics*. Routledge, 2023.
- Campbell, Heidi A. - Evolvi, Giulia. “Contextualizing Current Digital Religion Research on Emerging Technologies”. *Human Behavior and Emerging Technologies* 2/1 (2020), 5-17. <https://doi.org/10.1002/hbe2.149>
- Campbell, Heidi A. - Ruth Tsuria (ed.). *Digital Religion: Understanding Religious Practice in Digital Media*. London: Routledge, 2. Basım, 2021. <https://doi.org/10.4324/9780429295683>
- Campbell, Heidi A. - Vitullo, Alessandra. “Assessing changes in the study of religious communities in digital religion studies”. *Church, Communication and Culture* 1/1 (2016), 73-89. <https://doi.org/10.1080/23753234.2016.1181301>
- Cantwell, Christopher D. - Rashid, Hussein. *Religion, Media, and the Digital Turn: A Report for the Religion and the Public Sphere Program*. Social Science Research Council, 2015.
- Chidester, David. *Authentic Fakes: Religion and American Popular Culture*. Berkeley: University of California Press, 2005.
- Cohen, Yoel vd. “Theological and Religious Perspectives on the Internet”. *Communication Research Trends* 31/1 (2012).
- Coleman, Simon - John Eade (ed.). *Reframing Pilgrimage: Cultures in Motion*. London: Routledge, 2004.

- De Witte, Marleen. "Althar Media's Living Word: Televised Charismatic Christianity in Ghana" *Journal of Religion in Africa* 33/2 (2003), 172-202. <https://doi.org/10.1163/15700660360703132>
- Diyanet İşleri Başkanlığı, Hac ve Umre Hizmetleri Genel Müdürlüğü. "Metaverse ile sanal hac olmaz". Hacumre.Diyanet.Gov.Tr. *Metaverse ile sanal hac olmaz*. 01 Şubat 2022. Erişim 06 Aralık 2025. <https://hacumre.diyanet.gov.tr/Detay/458/metaverse-ile-sanal-hac-olmaz>
- Enstedt, Daniel vd. "Introduction: Religion and Internet". *Annual Review of the Sociology of Religion. Volume 7: Religion and Internet*. ed. Daniel Enstedt vd. Leiden: Brill, 2015.
- Ergen, Yunus. "Framing the Study of Digital Religion: Waves of Academic Research, Theoretical Approaches and Themes". *Journal of Media and Religion Studies* 6/2 (28 Aralık 2023), 137-166. <https://doi.org/10.47951/mediad.1363608>
- Fadillah, Nur Aisyah - Murad, Ahmad Nailul. "Virtuality of Online Religion in Cyberspace: Study of Virtual Hajj in Metaverse Discourse". *FITRAH: Jurnal Kajian Ilmu-Ilmu Keislaman* 10/1 (2024), 29-44. <https://doi.org/10.24952/fitrah.v10i1.10866>
- Gennep, Arnold Van. *The Rites of Passage*. çev. Monika B. Vizedom - Gabrielle L. Caffee. Chicago: University of Chicago Press, 1960.
- Ghazvini, Mahrou Zia. *Remediated Pilgrimage to the Shrine of Imam Reza*. Lancaster University, Ph.D., 2018.
- Helland, Christopher. "Diaspora on the Electronic Frontier". *Religion and Cyberspace*. ed. Morten T. Højsgaard - Margit Warburg. New York: Routledge, 2007.
- Helland, Christopher. *Handbook of Religion and Society*. ed. David Yamane. Cham: Springer International Publishing, 2016. <https://doi.org/10.1007/978-3-319-31395-5>
- Helland, Christopher. "Online Religion as Lived Religion. Methodological Issues in the Study of Religious Participation on the Internet". *Online - Heidelberg Journal of Religions on the Internet*. <https://doi.org/10.11588/rel.2005.1.380>
- Hill-Smith, Connie. "Cyberpilgrimage: The (Virtual) Reality of Online Pilgrimage Experience". *Religion Compass* 5/6 (2011), 236-246. <https://doi.org/10.1111/j.1749-8171.2011.00277.x>
- Hutchings, Tim. *Creating Church Online: Ritual, Community and New Media*. New York: Routledge, 2017. <https://www.routledge.com/Creating-Church-Online-Ritual-Community-and-New-Media/Hutchings/p/book/9780367333454>
- Jablon, Rachel Leah. *Virtual Legacies: Genealogy, the Internet, and Jewish Identity*. College Park, MD: University of Maryland, PhD Dissertation, 2012.
- Jacobs, Stephen. "Virtually Sacred: The Performance of Asynchronous Cyber-Rituals in Online Spaces". *Journal of Computer-Mediated Communication* 12/3 (2007), 1103-1121. <https://doi.org/10.1111/j.1083-6101.2007.00365.x>
- Khattak, Bilal. "Cyber Theology: Navigating Faith in the Virtual Age". *International Bulletin of Theology and Civilization* 7/3 (2024), 105-112.
- Knott, Kim. *The Location of Religion: A Spatial Analysis*. London: Routledge, 2015. <https://doi.org/10.4324/9781315652641>
- MacWilliams, Mark W. "Virtual Pilgrimages on the Internet". *Religion* 32/4 (2002), 315-335. <https://doi.org/10.1006/reli.2002.0408>
- Mansour, Nesrine. "When Pilgrimage Meets Digital Religion and Virtual Sacred Architecture". *The Reflective Practitioner* 4 (2019), 106-115.
- Margolis, Peter. "Virtuality: A Theory of Digital Judaism(S)". *Modern Judaism: A Journal Of Jewish Ideas And Experience* 43/2 (2023), 187-211. <https://doi.org/10.1093/mj/kjad007>
- Miczek, Nadja. "Online Rituals in Virtual Worlds. Christian Online Service between Dynamics and Stability." *Online - Heidelberg Journal of Religions on the Internet*. <https://doi.org/10.11588/rel.2008.1.392>
- Okun, Sarit - Nimrod, Galit. "Online Ultra-Orthodox Religious Communities as a Third Space: A Netnographic Study". *International Journal of Communication* 11 (2017), 17-17.
- Patrick, Gnana. "Religious Rituals, Pilgrimages, Festivals, and Media". *The Handbook on Religion and Communication*. 383-397. John Wiley & Sons, Ltd, 2023. <https://doi.org/10.1002/9781119671619.ch25>
- Radde-Antweiler, Kerstin. "Ritual Is Becoming Digitalised: Introduction to the Special Issue on Rituals on the Internet". *Online - Heidelberg Journal of Religions on the Internet* 2/1 (2006): 1-5.
- Salser, Benson. Review of *Review of Image and Pilgrimage in Christian Cultures: Anthropological Perspectives*, sad. Victor Turner - Edith Turner. sad. Victor Turner - Edith Turner. *Journal for the Scientific Study of Religion* 18/4 (1979), 432-434. <https://doi.org/10.2307/1386372>

- Schlosser, Dominik. "Digital Hajj: The Pilgrimage to Mecca in Muslim Cyberspace and the Issue of Religious Online Authority". *Scripta Instituti Donneriani Aboensis* 25 (2013), 189-203. <https://doi.org/10.30674/scripta.67440>
- Tilson, Donn - Chao, Yi-Yuan. "Saintly Campaigning: Devotional-Promotional Communication and the U.S. Tour of St. Therese's Relics". *Journal of Media and Religion* 1 (2002), 81-104. https://doi.org/10.1207/S15328415JMR0102_1
- Tsuria, Ruth vd. "Approaches to digital methods in studies of digital religion". *The Communication Review* 20/2 (2017), 73-97. <https://doi.org/10.1080/10714421.2017.1304137>
- Turner, Victor. *The Ritual Process: Structure and Anti-Structure*. Chicago: Aldine, 1969.
- Turner, Victor - Turner, Edith. *Image and Pilgrimage in Christian Culture: Anthropological Perspectives*. New York: Columbia University Press, 1978.
- Tzanelli, Rodanthi. "Virtual Pilgrimage: An Irrealist Approach". *Tourism Culture & Communication* 20/4 (2020), 235-240. <https://doi.org/10.3727/109830420X15991011535517>
- Zaluchu, Sonny Eli. "Digital Religion, Modern Society and the Construction of Digital Theology". *Transformation* 41/4 (2024), 285-295. <https://doi.org/10.1177/02653788231223929>
- Zaluchu, Sonny Eli. "Theological Insight of Digital Religion". *Bogoslovni Vestnik* 83/3 (2023). <https://doi.org/10.34291/BV2023/03/Zaluchu>
- Saudi Ministry of Hajj. Virtual Hajj Training Manual: Official Training Manual. Riyadh: Saudi Ministry of Hajj, 2018.